

B í r á l a t

Havasréti József: Alternatív regiszterek.

A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban

című PhD értekezéséről.

Havasréti József dolgozatában a magyar neoavantgárd helyzetét vizsgálja az 1970-es és a 80-as években. Elemzi a különböző neoavantgárd törekvések társadalmi-politikai közegét, belső életét és alkotói eszközrendszerét, valamint külön is megvizsgálja és esettanulmány jelleggel bemutatja a korszak három jelentős csoportosulását, a Spionst, a Fölőspéldányt és a Lélegzetet. Ez egyben a dolgozat szerkezete is, túl a bevezetés prezentációján és a befejezés összegző gondolatain.

Kezdem a legfontosabbal. A dolgozatot átolvasva és áttanulmányozva, úgy látom, hogy a munka mindenképpen megfelel egy PhD disszertáció követelményének. A szerző kellő elméleti tájékozottság birtokában írta meg munkáját, tárgyában elmélyült kutatómunkát folytatott, és ezen tudás birtokában a tudományos gondolkodás magas színvonalán, meggyőzően prezentálja elképzeléseit, amelyek új tudással gyarapítják ismereteinket mind a neoavantgárd, mind a szocializmusbeli kulturális ellenállás helyzetéről, sajátosságairól. A dolgozat alapján tehát javaslom számára a PhD cím odaítélését.

Bírálatomban a következőképpen fogok haladni. Először a dolgozat szemléletét és módszerét vizsgálom meg, utána azt az értelmezési keretet, amelyben a szerző politika és a neoavantgárd viszonyát helyezte, majd utalok a disszertáció általános tudományos eredményeire. Végül kritikai észrevételeim következnek, amelyek alapvetően két terület köré csoportosulnak: szóvá tenném a dolgozat bizonyos vázlatosságát és rendezetlenségét.

*

A szerző által alkalmazott *módszer* a dolgozatírás egyik nagy nehézségét jelentette, de egyben egyik nagy erénye lett. A nehézség a vizsgálati tárgy természetében rejlett. A szocializmusbeli neoavantgárd törekvések ugyanis, ahogyan a szerző helyesen koncipiálja,

komplex társadalmi jelenségek voltak. Vagyis nem egyszerűen csak művészeti újító mozgalmak, amelyeknek mellkékesen lehettek egyéb hatásaik is, mint sok nyugat-európai országban, hanem olyan összetett folyamatok, amelyek *egyszerre és azonos súllyal* voltak művészeti mozgalmak, politikai ellenállások és alternatív életmódok.

A szerző a tárgy összetettségéből adódó vizsgálat nehézségeit témájához három irányból közelítve oldotta fel, illetve meg.

Egyrészt kialakította azt a prezentációs szerkezetet, amely hordozza a jelenség összetett vizsgálatának lehetőségét, pontosabban a keretét. Ez a dolgozat imént jelzett hármas tagolása, nevezetesen a társadalmi-politikai közeg, a neoavantgárd belső világa a maga eszközzsereivel, és az egyes konkrét mozgalmak. Ez a szerkezet nem egyszerűen csak a kifejtés logikájának követése, amely, mint tudjuk, mindig más, mint a kutatás logikája, hanem maga is *koncepció*.

Miért koncepció ez a szerkezet? Mindenekelőtt azért, mert vizsgálati tárgyát több irányból közelíti meg, még hozzá olyan módon, hogy újabb és újabb rétegeket mutat meg belőle, vagy rak fel rá, hogy aztán eljusson magához az egyedi jelenséghez. A szerző elvileg követhetett volna más utat is, például elmesélhette volna az olvasónak a magyar neoavantgárd egységes történetét, esetleg egyetlen magyarázó elméleti keretbe helyezhette volna a divergáló törekvéseket. A szerzői koncepció azonban az volt, talán mondhatjuk így, hogy telített leírását adja a magyar neoavantgárd komplex valóságának, és hogy szembesítse az olvasót a különböző konkrét mozgalmak sorsával és életével a maguk „empirikus teljességében”. De már itt jelezném ennek a metodológiának immanens problémáját, ismétlések elkerülésének nehézségét..

Másodsorban a szerző *széles tudományos bázison* igyekezett tájékozódni, hogy összetett tárgyát komplex módon tudja ábrázolni. Számomra nemcsak üdítő, hanem már-már megkapó volt visszatérően olvasni olyan mondatokat, hogy az adott tárgyról a kritikai kultúrakutatás így vélekedik, a kommunikáció kutatás amúgy, a művészetelmélet vagy a politológia megint másként.

Ez a kiindulópont természetesen könnyen felületességgel párosulhat, tudományos eklekticizmusba torkolhat. Havasréti József munkájában nem talákoztam ezzel. Inkább azt találtam, hogy egyrészt igyekszik korrekt módon bemutatni az adott diszciplína vonatkozó megállapításait, másrészt meg a különböző megközelítések eltérő nézőpontjait. A szerző azt a számomra is szimpatikus tudományos szemléletet képviseli munkájában, hogy a tudomány nem igazságot oszt, hanem érvényességeket képvisel, márpedig ezekből mindig több van.

Végül a szerző komplex tárgya összetett megragadása érdekében különböző területű és szintű *értelmezési kategóriákat* fejleszt ki. Ezek státusa itt az empiria és az általános teóriák között van, és úgy látom, hogy éppenséggel ezek megalkotása és használata alkotja a dolgozat gerincét, sőt talán legfőbb eredményét is.

Miről van itt szó konkrétan? A szerző, az imént is jelzett tudományos szemlélet következtében, újból és újból különböző nézőpontból megvizsgálja tárgyát, mégpedig olyan módon, hogy az adott nézőpont alapján kategoriálisan is differenciál. Leírja például, hogy a neoavantgárról milyen típusú diskurzusok folytak (nevezetesen: ellen-, hermetikus, normalizáló és műkritikai diskurzusok), más felosztás szerint társadalomtudományos és művészetkritikai diskurzusok, vagy számba veszi azokat az eszközöket, amelyekkel ebben a komplex erőtérben a neoavantgárd megformálta önmagát (közönség, életstílus, botrány, hermetizmus, dialogicitás, szubverzió, barkácsolás, helyettesítés). És a példák folytathatóak. Az ilyen kategoriális differenciációnak azért van különös jelentősége, persze, ha az ember invenciózus és következetes, mert így nemcsak a gondolkodás- és beszédmód hordozza a tudományt egy-egy munkában, hanem a tárgy egészének elrendezés is. És Havasréti munkájában kétségtelenül meg van ez, de legalább is az erre való törekvés.

*

Ennyit az első problémáról, vagyis a módszer kérdéséről. Második kérdéskörként a neoavantgárd és a politika viszonyáról szólnék, nemcsak azért, mert ez a terület tematikusan is közel áll hozzám, hanem azért is, mert ezt a problémát a dolgozat – előtte meg, hogy úgy mondjam, maga az élet – helyezte a magyar neoavantgárd léte és értelmezése szoros közelségébe. Emlékeztetnék a dolgozat alcímére, amely a magyar neoavantgárdot kulturális ellenállási formaként aposztrofálja.

Kérdésem, hogyan mutatja be a dolgozat a kettő viszonyát. Két vonatkozásban kívánok erről szólni, pontosabban két területet emelek ki a dolgozat tematizációjából. Az egyik a művészeti neoavantgárd mozgalmak politikaivá válása, illetve eleve ilyenként való megjelenése, a másik pedig a mozgalmak természetének alakulása a politikai elnyomás közegében.

Az első kérdést illetően a könyv idevonatkozó alapállítását vélhetően a következő mondat hordozza: „a neoavantgárd kultúra szereplői alapvetően művészeti-esztétikai, nem pedig politikai tevékenységet szándékoztak végezni, de az adott kontextusban és a rájuk vonatkozó véleményekben működésük mégis politikai jelentőséggel ruházódott fel.” (37. p.) A „hogyan történhetett ez?” kérdésre a szerző azt válaszolja, hogy mindenekelőtt azért, mert egy diktatúrában minden emberi megnyilvánulás, a hatalom szándékától függően, politikai tetté válhat, vagyis itt egy művészi avantgárd eleve politikai avantgárd is, ami – tennem hozzá – minden ilyen törekvésnek eleve tragikus jelleget kölcsönöz, *a jelentőség és a fenyegetettség* állapotába juttatva az érintetteket.

A magyar neoavantgárd egyébként is fontos standardokat rúgott fel: elutasította a közéleti konszenzust, alternatív nyilvánosságot teremtett és egy ellen-életvilágot próbált kialakítani. (Első fejezet. I/6.) A szerző jó okkal emeli ki, hogy mindez együtt

kijelölte a szocializmusbéli magyar neoavantgárd törekvések sorsát: csak ideig-óráig tudtak ellenállni a politikai represszióknak. Azaz kétszeresen is nehéz helyzetben voltak; az ízlésbeli konzervativizmus politikai eszközökkel lépett fel ellenük, a hatalom nyílt elnyomása pedig ízlésbeli szubverziót emlegethetett. A szerző munkájában konzekvensen érvényesíti a politikai valóságnak ezt a determinálót, a hatalomnak ezt a „rafináltan belebarmoló” természetét.

A másik kérdés itt persze sokkal izgalmasabb és érdekesebb, hiszen éppen ez adott specifikus karaktert a korabeli magyar neoavantgárd mozgalmaknak. Tudhatjuk, hogy a cenzúrának esztétikája van, a politikai elnyomás pedig saját ellenvilágát is meghatározza. Milyen volt ez a neoavantgárd mozgalmak esetében?

Én úgy látom, hogy a dolgozat ennek alapvetően három vonását emeli ki. Először is az érintettek akarva nem akarva önálló, alternatív életvilággá vagy életmóddá voltak kénytelenek formálni saját életvitelüket, ami a művészetté formált test és tett sajátos formáihoz vezetett el. Másodsorban nyilvánosságuk eleve szűk körű volt, ami a közönségük zártságához, beszédmódjuk hermetikusságához vezet, összességében a szokásosnál is jobban leszűkítette a mozgalom hatását. És végül művészi alkotó eszközeit tekintve az avantgárd a nehéz körülmények között kénytelen volt a barkácsolás módszereivel élni, leleménnyel és fantáziával pótolni az eszközök hiányát. De hogy nem maradjak ennyire elvont, utalnék arra, hogy a „Lélegzet”, azaz egy élő folyóirat kapcsán a szerző hogyan összegzi ennek mint kulturális ellenállási formának a sajátosságait és jelentőségét: pluralizálja a hivatalos kultúrát, bővíti a művészet eszköztrendszerét, kísérletet tesz az uralkodó kánon átrendezésére, tiltott tartalmakat mutat fel és új fórumokat teremt.

Természetesen az adott helyen és időben kibontakozó művészeti avantgárd mindig is magán viseli a hely szellemét. Havasréti József azt mutatja meg, hogy miként történt ez a magyar neoavantgárd esetén a múlt század vége felé.

*

A harmadik problémakör, amire a bírálatom során röviden ki kívánok térni, az egy rövid, vázlatos értékelés lenne azt illetően, hogy a disszertáció szerintem milyen eredményre jut vállalt alapfeladatát illetően, már amennyire túl tekintünk a dolgozat közvetlen kontextusán. Úgy vélem ez talán fontos ahhoz, hogy a munkát kellően értékelni tudjuk. Négy pontot fogok említeni.

Egy. A szerző jelentős forrásfeltáró munkát végzett. Nemcsak összegyűjtötte az elemzett mozgalmak életére vonatkozó elérhető dokumentumokat, hanem, ha jól értem, utánajárt kéziratok anyagoknak, magánkézben lévő forrásoknak is.

Kettő. Átfogó és egymással is összefüggő képet rajzolt a három neoavantgárd mozgalom sajnálatosan rövid életéről, résztvevőinek törekvésiről és jellegzetességéről.

Vagyis hozzájárult ahhoz, hogy ezek a mozgalmak részei legyenek múltunknak, kulturális emlékezetünknek.

Három. Árnyalta és gazdagította a magyarországi szocializmusról való tudásunkat. A jelenkortörténet-írás és a politológia ugyanis hajlamos elfeledkezni arról, hogy nemcsak politikai ellenállás létezett a korban, hanem *kulturális ellenállás* is, olyan, amilyeneket ez a disszertáció is bemutat.

Négy. Kiváló példáját adta egy olyan társadalomkutatási programnak, amely egy összetett és bonyolult társadalmi-politikai jelenséget vizsgál meg, elméleti tájékozottság birtokában, a jelenség iránti elkötelezett érdeklődéstől vezetve, ezzel együtt tárgyilagosan, körültekintően és alaposan, mint már utaltam rá, a jelenséget a maga telítettségében bemutatva.

*

Nos, az elismerő szavak után következzenek a bírálatok. Nemcsak azért, mert ez a szokás, vagy mert az olvasóban támadnak bizonyos kritikai észrevételek, hanem azért is, mert szeretném, hogy ez a munka még rendezettebb és kiérleltebb legyen, ha majd az olvasóközönség elé kerül.

Kritikai észrevételem első csokrát nehezen tudom összefoglaló névvel illetni. Talán a bőség zavarának lehetne nevezni, vagy a sokféleség átkának, ha szabad ilyet mondani. Kissé tárgyyszerűbben szólva, arról van szó, hogy az a sokféle megközelítés és elmélet, amit a Havasréti munkájában bemutat, néha bizony azzal jár, hogy a szerző *vázlatos* lesz az adott elmélet prezentálásban, esetleg keményen *alárendeli* saját mondandójának. Én személyesen nagyon nagy zavarban lennék ha két-három oldalban, vagy bekezdésben kellene összefoglalnom mondjuk a kritikai kultúrakutatás helyzetét és eredményeit, vagy a Kádár-korszak természetét. De más témát is említhetnék. Hiszen ilyen keretek között semmi esetre sem lehet a tudományos elmélyültség igényei szerint prezentálni az adott tudományszak vagy tárgyterület vitáit és eredményeit: marad szelekció (de miért éppen ez?), a vázlatosság, vagyis a *külső* szemlélő vagy érdeklődő *felületes* tekintete.

Maradjunk a szocializmusnál, amely többször is szóba kerül a dolgozatban. Nem állítom, hogy a szerző téved vagy felületes lenne, de többnyire esetleges, hogy miért pont azokat a szerzőket használja és idézi, akiket. Pontosabban én azt gondolom, hogy azért, mert jól lehet velük alátámasztani a szerző ismereteit, gondolatmenetét, például Kende Péter kultúrált, de mégiscsak ismeretterjesztő jellegű megállapításaival.

Javaslatom nincs. Pontosabban van, de az tudományon kívüli: én a szerző helyében jobban bíznék önmagamban, azaz tekintélyekre való hivatkozások nélkül is le merném írni azokat a gondolatokat, amelyeket az elemzés szempontjából fontosnak tartok, különösképpen, ha azok részei a társadalomtudományi köztudásnak, legfeljebb

összegző utalást tennék bizonyos szerzőkre és munkákra. Én azt tapasztaltam ugyanis, hogy a tudományos munkák olvasóit leginkább a gondolatok eredetisége, az írás tudományos ereje szokta meggyőzni, vagyis maga a szöveg, nem pedig az idézések száma, az idézett szerzők tekintélye.

*

Kritikám másik területének már tudok nevet adni, és ez a *rendezetlenség*. Mit értek ezen? Elsősorban azt, hogy például minden dicsérő szavam ellenére a dolgozat szerkezete itt-ott megbicsaklik, a kéziratban ismétlések fordulnak elő, a felosztásokban szempontváltásokkal találkozom, vagy az irodalom fésületlen, használata pedig néha problematikus.

Kezdjük az utóbbival. A dolgozat témája történeti tárgyú, amelynek empirikus anyagát különböző dokumentumok hordozzák. Az irodalomjegyzékben azonban ezek összekeverednek a felhasznált szakirodalommal. Javaslom a szerzőnek, hogy kövesse a történészek gyakorlatát, akik mindig külön adják meg a két terület jegyzékét, a hivatkozásokban pedig a kettő elkülönítése egyszerű technikai kérdés. Más problémaként említeném, hogy fordított munkák esetén illendő a fordító nevét is megadni, vagy egy szerkesztett könyvben szereplő munka esetén magára munkára a kell hivatkozni, nem pedig a szerkesztő nevére és a könyvre.

A dolgozat szerkezetével kapcsolatban pedig két gondot tennék szóvá. Az egyik a felbukkanó ismétlődések kérdése, ami a dolgozat metódusának immanens problémája. Nevezetesen, ha az ember több nézőpontból veszi szemügyre ugyanazt a valóságterületet, könnyen bonyolódhat ismétlésekbe. A dolgozat sem tudja ezt elkerülni. Nem az a gond, hogy ugyanarról beszél másként, hanem az, ha ugyanazt is mondja, néha majdnem ugyanazokkal a mondatokkal és idézetekkel. A disszertációban ez sajnos többször előfordul.

A másik probléma a felosztások és kategóriák kérdése. Már dicsértem a szerző kategóriaalkotó kedvét és lendületét, de néha ennek egysége megbicsaklik, ami kihat a könyv egészének felépítésére gondolatmenetére is. Nevezetesen, a szerző nem mindig érvényesíti a felvett pozíciót, a felosztásokban szempontot vált, ami itt-ott töredezetté teszi a munkát. Például az Első fejezet I/1 pontjának nyilvánvaló rendező elve az, hogy kik, mit és mi módon diszkutáltak a magyar neoavantgárról, ám az elv nem mind a négy itteni pontban érvényesül. Vagy nem világos a Második fejezet II. pontjának rendező elve, hiszen hol a művészi alkotóeszközöket alakító társadalmi feltételeket vizsgálja, hol meg magukat az eszközöket. És máshol is találni hasonló konfúziót.

*

Mindezekkel együtt is úgy látom, hogy a disszertáció magas színvonalon tesz eleget a tudományos munka kívánalmainak, megerősíteném tehát a korábban mondott elismerő szavaimat, és a dolgozat alapján javaslom, hogy Havasréti József kapja meg a doktori címet.

Budapest, 2004. július 18.

Szabó Márton
egyetemi tanár
ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet